

УДК 347.94

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.47>

ВИБІР ГОЛОВНИХ НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Лисюк Я.Ю.,
*аспірант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України;*
ORCID: 0009-0008-3490-1655;
e-mail: yaroslav.lysiuk@gmail.com

Лисюк Я.Ю. Вибір головних напрямів дослідження конституційних принципів цивільного судочинства.

Стаття присвячена дослідженню головних напрямів вивчення конституційних принципів цивільного судочинства. Дослідник звертається до розгляду проблеми більш розширено та наводить ряд факторів що можуть впливати на хід дослідження. Автор аналізує напрями, що впливають на дослідження конституційних принципів цивільного судочинства.

Зокрема, наголошується на тенденції фундаменталізації прав і свобод людини. Зазначимо, що вони найбільш яскраво почали формуватися відразу після закінчення Другої Світової війни, коли на зміну колишнім ліберальним ідеям, які лежали в основі існуючого правопорядку, були потрібні нові цінності, якими стали права і свободи людини. Доводиться теза про те, що лише демократичні правові процедури та повага до прав та свобод людини можуть бути покладені в основу діяльності сучасних держав і застосовані до судової влади та цивільного судочинства.

Висловлюється думка про те, що численні міжнародно-правові документи відображають стан розвитку, зміни й закріплення прав і свобод людини, зокрема, які власне й формують модель цивільного судочинства, є перспективним напрямом для аналізу.

Наводиться теза про те, що правове явище верховенство права має більш вагомий вплив, ніж йому надає законодавець. Автор обґрунтовує його визначальне та сутнісне значення для системи принципів, що є необхідним напрямом для дослідження конституційних принципів цивільного судочинства.

Окрім цього, автор вважає, що важливим, як один із наступних напрямів дослідження, є етап реформування і адаптації, який проходить українське законодавство в рамках наближення до законодавства Європейського Союзу.

Значимим також є вплив конституційних положень про правосуддя. Розглядається вплив Конституції України на галузеве законодавство та її значення для встановлення сфери цивільного судочинства. У роботі аналізується значення верховенства права для законодавчої та правозастосовної діяльності. Обґрунтовується необхідність звернення до категорії система принципів, з огляду на їх законодавче закріплення. Акцентується увага на важливості розробки чітких критеріїв віднесення того чи іншого положення до категорії принципів цивільного судочинства. Наголошується на необхідності критичного аналізу та вивчення судової практики для дослідження конституційних принципів цивільного судочинства.

Ключові слова: принципи, цивільне судочинство, права і свободи людини, фундаменталізація прав людини, правосуддя, система принципів, галузеве законодавство, доктрина цивільного судочинства.

Lysiuk Y. Identifying the main areas of study of constitutional principles of civil proceedings.

The article is devoted to the study of the main areas of research on the constitutional principles of civil proceedings. The researcher addresses the issue more comprehensively and provides some factors that may affect the course of the study. The author analyses the areas which influence the study of the constitutional principles of civil justice.

In particular, the author emphasises the trend towards the fundamentalisation of human rights and freedoms. It should be noted that they began to form most clearly immediately after the end of the

Second World War when the former liberal ideas underlying the existing legal order were replaced by new values, which became human rights and freedoms. The author proves that only democratic legal procedures and respect for human rights and liberties can be the basis for the activities of modern states and be applied to the judiciary and civil proceedings.

The author suggests that numerous international legal documents reflecting the state of development, changes and consolidation of human rights and freedoms, in particular, those which form the model of civil proceedings, are a promising area for analysis.

The author argues that the legal phenomenon of the rule of law has a more significant impact than the legislator gives it. The author explains its defining and essential importance for the system of principles, which is a necessary direction for studying the constitutional principles of civil justice.

In addition, the author believes that the stage of reform and adaptation which Ukrainian legislation is undergoing as part of its approximation to the EU legislation is important as one of the next areas of research.

The impact of constitutional provisions on justice is also significant. The article examines the impact of the Constitution of Ukraine on sectoral legislation and its significance for establishing the scope of civil justice. The article analyses the importance of the rule of law for legislative and law enforcement activities. The author proves the necessity of referring to the category of a system of principles because of their legislative consolidation. The author focuses on the importance of developing clear criteria for classifying a provision as a principle of civil procedure. The author emphasises the need for critical analysis and study of judicial practice to research the constitutional principles of civil procedure.

Key words: principles, civil proceedings, human rights and freedoms, fundamentalisation of human rights, justice, system of principles, field legislation, doctrine of civil proceedings.

Постановка проблеми. Перед кожним дослідником на початку його творчого шляху незмінно стоїть завдання визначення напряму свого наукового пошуку, яке було б не тільки актуальним в даний період часу, але й мало значні перспективи теоретичної та прикладної розробки. Стосовно сфери цивільної юрисдикції, мова повинна йти про необхідність досягнення нового наукового знання, пошуку таких зрізів вивчення предмета, які або ще не отримали належного осмислення у цивільній процесуальній доктрині або мали переважно фрагментарний характер свого дослідження.

Обравши проблематику конституційних принципів цивільного судочинства, вважаємо за важливе акцентувати увагу на низці ключових, концептуальних питань, що визначають не лише сам напрямок авторського вивчення, а й логіку та структуру пропонованого пізнання цивільних процесуальних принципів. Це сприятиме розмежуванню, на наш погляд, результатів цього дослідження від тих наукових праць, які вже стали у певному сенсі спадщиною вітчизняної правової думки, формування та обґрунтування запропонованої концепції (напрямів) дослідження предмета, що розглядається.

Мета дослідження полягає у розгляді та виборі найоптимальніших напрямів дослідження конституційних принципів цивільного судочинства.

Стан опрацювання проблематики. Питанням конституційних принципів цивільного судочинства присвятили такі вітчизняні вчені, як В.А. Кройтор, Г.П. Тимченко, В. Комаров, А.Г. Гулик, В.Ю. Мамницький, О.В. Немировська, С.О. Волосенко, Ю.В. Неклеса, М.П. Омельченко, А.О. Завгородня, О.В. Рожнов, А.В. Андрушко, О.В. Шутенко, М.М. Ясинок, В.О. Работинська, С.С. Дронов, Т.А. Цувіна, О.Д. Король, В.Б. Яцина, П.І. Шевчук, С.О. Короед та ряд інших.

Виклад основного матеріалу. У найзагальнішому вигляді, концепцією прийнято вважати сукупність теоретичних положень, ідей, поглядів, точок зору те що, як вивчати той чи інший предмет, те чи інше правове явище. Тобто концепція – це завжди сукупність певних авторських підходів та пропозицій. Звичайно ж, не варто думати, що проблема конституційних принципів цивільного судочинства раніше не була відома теорії та практиці правосуддя у цивільних справах. Однак правомірним для нас бачиться і зворотний висновок про те, що нові підходи до вивчення цього правового явища повинні ґрунтуватися на тому рівні наукового знання, яке вже досягнуто. У цьому плані можна говорити, що ця наукова робота зачіпає фундаментальні проблеми наступності у цивільному процесуальному праві. Ми намагатимемося широко використовувати напрацювання та підсумки минулих теоретичних пошуків, для нас це свого роду основа вивчення, але, безумовно, такою мірою, якою це необхідно для досягнення цілей цього дослідження.

Як ми вже відзначали, ми хотіли б підійти до аналізу правосуддя у цивільних справах якомога ширше, а саме: з позиції конституційних принципів цивільного судочинства. У цьому контексті висловимо низку авторських зауважень, які не лише відображають сучасний стан розвитку законодавства та правової думки, а й зумовлюють вибір напрямів наукового дослідження.

Перше, на що необхідно наголосити – це тенденції фундаменталізації прав і свобод людини. Ці тенденції найбільш яскраво почали формуватися відразу після закінчення Другої Світової війни, коли на зміну колишнім ліберальним ідеям, які лежали в основі існуючого правопорядку, були потрібні нові цінності, якими стали права і свободи людини. Вони отримали визнання та закріплення у численних міжнародно-правових документах, зокрема, у Європейській конвенції з прав людини та основоположних свобод; Європейській соціальній хартії; Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права; Міжнародному пакті про громадянські та політичні права тощо.

Аналізуючи прецедентну практику Європейського суду з прав людини, можна простежити за подальшим становленням та розвитком цих тенденцій.

Особливого значення тенденція фундаменталізації права і свободи людини, як здається, має для країн пострадянського простору. Враховуючи, в яких ідеологічних рамках ми жили понад 70 років, на зміну авторитарним, недемократичним цільовим настановам прийшло усвідомлене розуміння того, що лише демократичні правові процедури та повага до прав та свобод людини можуть бути покладені в основу діяльності сучасних держав. Ці тези цілком застосовні до судової влади та цивільного судочинства. Тому цю тенденцію необхідно брати до уваги під час проведення реформ державної системи, влади та правозастосовної діяльності. Зрештою, саме права та свободи мають визначити нову модель цивільного судочинства. У цьому сенсі, велику корисність може принести нам осмислення прецедентної практики Європейського Суду з прав людини.

Продовжуючи тезу про реформи. Потрібно враховувати, що Україна переживає ключовий етап реформування законодавства у напрямку Європейського Союзу. Свідченням цього є робота Верховної Ради, Президента України, Кабміну щодо початку переговорів про вступ України до ЄС. З ключових слід зазначити такі нормативно-правові документи:

Указ № 744/2023 «Про деякі заходи з підготовки до переговорного процесу зі вступу України до Європейського Союзу» від 8 листопада 2023 року;

Закон України про ратифікацію Рамкової угоди між Україною та Європейським Союзом щодо спеціальних механізмів реалізації фінансування Союзу для України згідно з інструментом «Ukraine Facility» від 06.06.2024;

Розпорядження Кабінет Міністрів України від 18.03.2024. План реалізації механізму «Ukraine Facility»;

Звіт про виконання Угоди про асоціацію за 2023 рік. Кабінет Міністрів України про виконання Угоди про асоціацію за 2023 рік (20.03.2024);

Двосторонні зустрічі, на яких Україна презентує сторони ЄС, стан відповідності національного законодавства праву ЄС щодо кожного переговорного розділу. Такі зустрічі вже проводяться з липня 2024 року.

Загалом для розуміння масштабів адаптації законодавства, звернемося до цитати керівника напряму імплементації EasyBusiness NGO, експерта з питань європейської інтеграції та публічної політики Центру економічного відновлення В. Бабица – «У середньому період від моменту набуття державою статусу кандидата до оформлення вступу до Євросоюзу займав 8,4 роки. Щодо України, то вже понад 23 тисячі актів Україна імплементувала до законодавства Євросоюзу. А це понад 70% усіх необхідних» [1]. Виходячи з твердження експерта, можемо почути масштаб та швидкість імплементації законодавства. Проте важливим, на наш погляд, у процесі реформації є не кількість, а якість. Тому доцільно проаналізувати та розглянути ефективність проведеної судової реформи з 2017 по 2024 роки, та переглянути як змінюється підхід законодавця щодо судової реформи на тлі масштабного та швидкого процесу адаптації національного законодавства до законодавства ЄС.

Ми не можемо не враховувати і постійні спроби перетворення судової влади та цивільного судочинства, які не припиняються ось уже понад 30 років. [2].

Варто зазначити деякі вдалі зміни, зокрема створення адміністративних судів, новели в організації діяльності судової влади, поява нових редакцій процесуальних кодексів.

Але в основі всіх запропонованих та майбутніх змін, на нашу думку, мають бути конституційні положення про правосуддя.

Це, у свою чергу, ставить перед нами завдання щодо дослідження впливу Конституції України на галузеве законодавство та її значення для встановлення сфери цивільного судочинства. Безперечно, що Конституція України, визначаючи загальні засади організації та функціонування всієї правової системи, торкається й здійснення правосуддя у цивільних справах.

Йдеться, мабуть, про продовження так званої «конституціоналізації» цивільного судочинства, про яку вперше було заявлено в рамках відомого «Флорентійського проекту» 1973 року. Тоді професори М. Каппеллетті та Д. Таллон зосередили свою увагу на дослідженні фундаментальних, основоположних гарантій прав сторін у цивільному судочинстві (незалежність, неупередженість та доступність суду; право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги; публічність та усність судового розгляду, детальна мотивація судового рішення та інші) [3].

За нинішніх умов важливо визначити конституційні підстави цивільного судочинства. Конституція України передбачає не лише положення про судову систему, а й зачіпає функціонування суміжних правових інституцій (прокуратуру та адвокатуру); встановлює межі судової юрисдикції, конституційні засади правосуддя, виділяє верховенство права як стандарт взаємовідносин держава-суспільство-особистість тощо.

Ще на один момент хотілося б звернути увагу – значення верховенства права для законодавчої та правозастосовної діяльності. Ця теза є важливою в річницю створення системи нових теоретичних положень. Верховенство права пронизує всю правову систему. Прикметно, що у Конституції України верховенство права виступає як правовий принцип.

Проте, наскільки це є виправданим? Наскільки підходить до розуміння верховенства права, що склалися на ниві вітчизняного правознавства, точно відбивають сутність цього правового явища. Головна теза – верховенство права, не принцип, це основа, базис формування всієї системи принципів [4]. Тобто верховенство права формує цивільну процесуальну систему, із властивими для неї принципами судового процесу.

Мабуть, небезпідставно С.П. Головатий писав, що верховенство права виступає тестом на наявність чи відсутність у суспільстві того стандарту, без якого справжня демократія і забезпечені права людини виявляються нездійсненими. Доктрина верховенства права, вибудована на доктрині природного права, дає можливість не тільки збагнути саму її сутність достеменно до традицій тих юридичних культур, в рамках яких вона виникла, розвивалася та удосконалюється нині, а й опанувати всі механізми практичного застосування сформованого саме на такій доктринальній основі юридичного права принципу і запустити їх у дію, що врешті-решт дає змогу досягти практичного втілення цього принципу в життя, тобто досягти того, на що, власне, і спрямована формула частини першої статті 8 Конституції України – «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [5, с. 26].

Наступна теза в обґрунтуванні напрямів наукового дослідження аналізованої проблематики стосується використання доктрини принципів цивільного судочинства, що склалася. Частково ми про це вже говорили. Ми хочемо окреслити межі свого аналізу періодом незалежності України. Саме в цей період, як ми вважаємо, було проведено найбільш плідні дослідження процесуальних принципів. Знання, отримані в період окупації України, не можуть сприяти розвитку національної юридичної науки. Крім того, сьогодні важливо уникнути обтяжливої спадщини радянського минулого. Наша увага буде зосереджена на аналізі сучасних досліджень та тенденцій, що дасть змогу визначити певні відправні точки авторського дослідження.

Як відомо, вчені-процесуалісти вже зверталися до поняття та системи принципів, їх класифікації, окремих проблемних аспектів реалізації принципів у ході розгляду та вирішення цивільної справи. Підсумки проведених наукових досліджень для нас є важливими, тому що дозволяють сформулювати новий погляд на проблему конституційних принципів цивільного судочинства. Однак, враховуючи чималу бібліографію, ми не детально звертатимемося до цих питань, оскільки вважаємо, що вони вже отримали досить потужну розробку в цивільній процесуальній науці.

Крім того, вельми фрагментарно ми порушуватимемо питання, пов'язані з історичним розвитком того чи іншого принципу. Звичайно, питання історії становлять значний дослідницький інтерес, тим більше в умовах, коли частини українських земель перебували у складі різних держав.

Як відомо, Лівобережна Україна була під гнітом росіян та сприйняла імперське законодавство, яке в умовах абсолютизму мало специфічний зміст, а розвиток Правобережної України відбу-

вався у іншому плані. Цікавим є Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року, його порівняння зі Статутом цивільного судочинства Російської імперії, сутнісні відмінності західної правової думки від російської. Але повторимося. Історичний аспект у дослідженні для нас другорядний, особливо з урахуванням стану його наукової розробленості [6].

Ми вважаємо, що правомірним буде звернення до категорії система принципів.

По-перше, тому що питанням власне системи принципів приділено не так багато уваги.

По-друге, враховуючи законодавчі підходи, питання системи у цивільному процесуальному законодавстві не знайшло оптимального вирішення. У ст. 2 ЦПК України вперше закріплено систему принципів. Водночас вважаємо, що це сталося без належної теоретичної аргументації. Побудова системи принципів не може бути довільною. Кожне нормативне положення, яке претендує на роль принципу, має бути обґрунтовано. У цьому плані потрібні чіткі критерії віднесення того чи іншого положення до категорії принципів цивільного судочинства. Питання таких критеріїв сьогодні залишається дискусійним та мало розробленим.

Свого часу, як відомо, було висловлено думку, згідно з якою необхідно виділяти лише такі принципи цивільного судочинства як:

змагальність, що визначає можливості учасників судового процесу щодо відстоювання своїх правових позицій;

диспозитивність, що визначає можливості учасників судового процесу щодо розпорядження предметом спору на власний розсуд;

процесуальну рівноправність, що визначає рівні можливості учасників судового процесу;

доступність, що визначає можливості учасників судового процесу щодо звернення до суду для розгляду та вирішення правового спору;

активність суду, що визначає обов'язки суду щодо надання у певних межах допомоги та сприяння учасникам судового процесу [7].

З деякими застереженнями варто визнати, що в цьому підході є раціональне зерно.

І, нарешті, важливе значення у межах вибору напрямів дослідження конституційних принципів цивільного судочинства має вивчення судової практики, аналіз проблемних аспектів реалізації принципів при здійсненні цивільної процесуальної діяльності [8]. Важливо за допомогою судової практики, простежити, наскільки принципи отримали адекватне відображення у цивільному процесуальному законодавстві. З 2017 року функціонує новий Верховний Суд, створений за стандартами та за участю наших міжнародних партнерів. Враховуючи, що зараз 2024 можна вже підбити деякі підсумки його роботи.

Висновки. У цій науковій роботі ми запропонували авторське бачення можливих напрямів сучасного дослідження конституційних принципів цивільного судочинства.

Обґрунтовується, що формування новітньої концепції вивчення конституційних принципів цивільного судочинства можливе лише з урахуванням фундаменталізації прав і свобод громадян, сприйняття природно-правових ідей верховенства права, критичної оцінки судових реформ, які відбулися, всебічного осмислення спадщини цивільної процесуальної доктрини, відправною точкою якої на сьогодні є розуміння розглядуваних категорій як мінімальних стандартів здійснення правосуддя у цивільних справах.

Не менш значущим у контексті розробки концепції дослідження конституційних принципів цивільного судочинства є аналіз та узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій, нового Верховного Суду. Це сприятиме більш глибокому дослідженню проблемних питань здійснення судової влади з позиції реалізації конституційних принципів цивільного судочинства, а в більш широкому плані - затребуваності ключових конституційних положень про правосуддя та їхнього адекватного відображення в повсякденній правозастосовній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабиц В. Щодо адаптації законодавства України до ЄС: веб-сайт. URL: <https://www.rv.gov.ua/news/70-zakoniv-vzhe-adaptovano-do-ies-u-rivnomu-rozpozvily-koly-ukraina-stane-chlenom-ievrosoiuzu> (дата звернення: 23.07.2024).
2. Про Концепцію судово-правової реформи : постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 30. Ст. 42; Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до євро-

- пейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення: 12.08.2024); Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text> (дата звернення: 12.08.2024); Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021 / Указ Президента. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
3. Fundamental Guarantees of the Parties in Civil Litigation: Studies in National, International and Comparative Law / edited by Mauro Cappelletti and Denis Tallon. New York: Oceana Publications, 1973. 821 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/fundamental-guarantees-of-the-parties-in-civil-litigation-studies-in-national-international-and-comparative-law-edited-by-mauro-cappelletti-and-denis-tallon-pu-oceana-publications-1973-pp-821-2500/905B036C2BA648D313D6091E9B3958FC#article> (дата звернення: 03.08.2024).
  4. Tom Bingham. The Rule of Law. Penguin Books Ltd. London. 2011, 224 p.
  5. Головатий С.П. Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.
  6. Тимченко Г.П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспекти. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 316–322; Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / В.С. Бігун та ін. колективна монографія; за ред. Усенка. Київ, 2014. 501 с.; Комаров В. Цивільне процесуальне законодавство в динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. 624 с.; Рум'янцев В. Судова система в Україні в період Української революції 1917–1921 рр. *Проблеми законності: республіканський міжвідомчий науковий збірник* / відп. ред. В. Тацій. Харків, 2009. Вип. 100. С. 53–62.; Гулик А.Г. Етапи становлення вітчизняного цивільного судочинства. *“Судова апеляція”*. 2018. № 3 (52). С. 68–76; Скоморовський В., Сендецький В. Трансформаційні процеси системи судочинства в українських землях після судової реформи 1864 року. *Legal Bulletin*. Київ, 2023. С. 10–16. URL: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-10-16> (дата звернення: 03.08.2024); Булкат М.С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (періоди Гетьманщини; Вхідження українських земель до складу Російської імперії; радянський). *“Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки”*. 2018. Том 2 (68) № 1 С. 1–6.; Биркович О.І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 15 с.; Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2000. 18 с.; Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2004. 21 с.; Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2006. 20 с.; Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 37 с.; Падох Я. Грунтове судочинство України-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті. Львів, 1994. 189 с.; Падох Я. Грунтовий процес Гетьманщини. Львів: Діло, 1938. 195 с.; Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2000. 20 с.; Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60–90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 20 с.; Сокальська О.В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 19 с.; Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ, 1997. 548 с. та ін.
  7. Тимченко Г.П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03, 12.00.07. Київ, 2012. 40 с.
  8. Огляд правових висновків палат Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду за 2018–2023 роки / упоряд. В.І. Крат. Київ, 2024. 33 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KCS_palatu_2018_2023.pdf

(дата звернення: 26.07.2024); Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) / упоряд. відділ аналітичної та правової роботи Касаційного цивільного суду управління аналітичної допомоги касаційним судам та Великій Палаті Верховного Суду департаменту аналітичної та правової роботи / відпов. Д.Д. Луспенік. Київ, 2023. 37 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_05_2023.pdf (дата звернення: 26.07.2024); Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) / упоряд. управління аналітичної та правової роботи Касаційного цивільного суду департаменту аналітичної та правової роботи / відпов. Д.Д. Луспенік. Київ, 2024. 43 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_05_2024.pdf (дата звернення: 26.07.2024).